

UDK : 950(575.1)

Gulhoyo MAHMUDOVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
E-mail: gulhayomahmudova28051994@gmail.com

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori, DSc O.Rashidov taqrizi asosida

MANG'IT SHAHZODALARINING TAXTGA VORISIYLIK HUQUQI

Annotatsiya

Ushbu maqolada amir Muzaffarxon valiahdlarining taxtga vorisiylik huquqi, shahzodalarning siyosiy faoliyati, amirlik hayotida tutgan o'rni, rus imperatori tomonidan taxtga o'tirishi tasdiqlangan Abdulahadxon taxtga chiqishidagi vaziyatlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Amir Muzaffar, Abdumalik To'ra, taxt vorisi, Said Nuriddin, Said Abdulmo'min, Said Abdulfattoh Mirzo, Said Abdulahad, Said Mir Najmiddin, Said Mir Abdusamat, Said Mir Siddiq, Said Mir Akromxon, Said Mir Mansur, Said Mir Azimxon, Said Mir Nosirxon, Peterburg.

THE RIGHT OF SUCCESSION OF MANGIT PRINCES

Annotation

This article discusses the succession rights of Emir Muzaffar Khan's heirs to the throne, the political activities of the princes, their role in the life of the emirate, and the circumstances surrounding Abdulahad Khan's ascension to the throne, whose ascension to the throne was confirmed by the Russian emperor.

Key words: Emir Muzaffar, Abdumalik Tura, heir to the throne, Said Nuriddin, Said Abdulmo'min, Said Abdulfattoh Mirzo, Said Abdulahad, Said Mir Najmiddin, Said Mir Abdusamat, Said Mir Siddiq, Said Mir Akromxon, Said Mir Mansur, Said Mir Azimxon, Said Mir Nosirxon, St. Petersburg.

ПРАВО НА ПРЕСТОЛОНАСЛЕДИЕ МАНГЫТСКИХ ПРИНЦЕВ

Аннотация

В этой статье рассматриваются право наследования престола наследников эмира Музаффархана, политическая деятельность принцев, их роль в жизни эмирата и обстоятельства восшествия на престол Абдулахадхана, подтвержденные российским императором.

Ключевые слова: Амир Музаффар, Абдумалик Тура, наследник престола, Саид Нуриддин, Саид Абдумомин, Саид Абдулфаттах Мирзо, Саид Абдулахад, Саид Мир Наджмиддин, Саид Мир Абдусамат, Саид Мир Сиддик, Саид Мир Акрамхан, Саид Мир Мансур, Саид Мир Азимхан, Саид Мир Насирхан, Петербург.

Kirish. O'zbek davlatchiligi tarixida mang'itlar sulolasining hukmronlik davri 164 yil davom etgan. 1756–1920-yillarda mang'it hukmdorlarining sakkiz nafari mamlakatni merosiy tarzda boshqargan. Taxtga vorislik qilish tartibi amirlik qonun-qoidalarida aniq belgilanmagan. Buxoroning har bir hukmdori o'z taxtini “eng munosib voris”ga vasiyat qilishi mumkin edi. Lekin odatda amirlar hokimiyatni o'zlarining to'ng'ich o'g'illariga topshirganlar, ular hatto tirikligida ham merosxo'r unvoniga teng katta to'ra unvonini olganlar. 1868-yildagi Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasida bo'lib o'tgan urushlar va imperiyaning istilochilik yurishlaridan so'ng valiahd tayinlash tizimida ham o'zgarishlar yuz berdi. Amir tomonidan Buxoro taxtining vorisligiga munosib ko'rilgan nomzod shahzoda Peterburgga yuborilishi, yangi valiahdning rus imperatori qabulida bo'lishi hamda imperatorga ma'qul kelgan taqdirda uning valiahdlik maqomi tan olinishi belgilangan. Vorisiylikning tasdiqlanishi siyosiy odatga aylangan. Dastlab amir Muzaffar davridan boshlangan ushbu jarayon keyingi hukmdorlar davrida ham davom ettirilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Buxoro amirligini boshqargan mang'itlar sulolasi vakillari, jumladan Abdulahadxonning siyosiy faoliyati hanuzgacha to'liq o'rganilmagan. U haqida xorijlik mutaxassislar, sovet davri tarixshunoslari tomonidan ham, mustaqillik davrida ham biror bir tadqiqot yoki ilmiy asar yaratilmagan. Shunga qaramasdan saroy tarixchisi Mirza Salimbekning Tarixi Salimiy asari, P.P.Shubinskiyning “Buxoro ocherklari”, A.G.Nedvetskiyning “Buxoro hukmdorlari” risolalari, S.I.Inoyatov, Q.K.Rajabov, O.S.Hayitova, H.H.To'rayev, Sh.H.Vohidov, R.E.Xoliqova, D.M.Jamolovalar ilmiy ishlarida Abdulahadxonning taxtga chiqishi davridagi siyosiy vaziyat haqida ba'zi ma'lumotlar uchraydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozishda tarixiy, tizimlashtirish, qiyosiy hamda muammoviy xronologik kabi ilmiy tadqiqot usullari hamda xolislik tamoyillaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Amir Muzaffarning o'n uch o'gli bo'lgan (ba'zi manbalarda 14 ta deb keltirilgan). O'g'illarining ba'zilar Muzaffar hayotlik davridayoq vafot etgan. Amir Muzaffar 1860–1885-yillarda davlatni boshqargan. Dastlab amir Muzaffar tong'ich o'gli Abdumalik to'rani taxt vorisi etib tayinlaydi[1].

Abdumalik to'ra (1848–1909) – Muzaffarxonning to'ng'ich o'g'li. Onasi Xosa-Zumrad eroniyarlardan bo'lib, amir Muzaffarxonning ikkinchi xotini edi. Amir Muzaffarning birinchi xotini farzand ko'rmagan. Bir muddat Karmana bekligini, 1860–1868-yillarda G'uzor bekligini boshqargan [2].

1868-yilda Samarqand yaqinidagi Zirabuloq jangida amir qo'shinlari mag'lubiyatga uchragach, Samarqandning qo'ldan ketishi shahzodaga kuchli ta'sir qilgan. Shundan keyin u Samarqand mudofaasini tashkil qila olmagan otasiga nisbatan noroziligini namoyish etadi. Said Abdumalik to'ra boshchiligida Hisorda amirga qarshi qo'zg'olon ko'tariladi. Unga Shahrisabz begi Bobobek va Kitob begi Jo'rabek qo'shilgan. Ammo qo'zg'olon muvaffaqiyatsizlikka uchragan. O'sha yilning kuzida Buxoroda otasi taxtini egallashga urinayotgan Said Abdumalik boshchiligida yangi qo'zg'olon ko'tariladi. Otasi ruslarning harbiy kuchlaridan foydalanib, unga qarshi kurasha boshlagach, u otasiga qarshi bo'lib, uni taxtdan tushirish uchun xalq harakatiga boshchilik qiladi. Amir Muzaffarxon ko'mak so'rab general leytenant K.Kaufmanga murojaat yo'llagan. Shundan keyin Kaufman general A. Abramov qo'mondonligida amirga yordam berish uchun qo'shin yuboradi [3].

Qo'shinlar 1868-yil 27-oktabrda Qarshi, 1870-yilda Kitob va Shahrisabz beklklarini egallab, amir Muzaffarga qaytaradi. Qo'zg'olon ishtirokchilari mag'lubiyatga uchraydilar.

Abdumalik to'ra dastlab Qarshiga, 1868-yil dekabrda Xivaga Muhammad Rahimxon II huzuriga ketadi. Xiva xoni Muhammad Rahimxon Abdumalik to'raning kelayotgani xabarini eshitib, 1868-yilning 28-dekabrda o'z odamlari-Muhammad Rizo otaliq (Ogahiy) va Muhammad Niyoz devonbegini uni kutib olish uchun jo'natadi[3]. Xon uni bir necha kun mehmon qiladi, unga mulk ajratib, 1500 tillo maosh belgilaydi. Lekin Abdumalikning harbiy yordam to'g'risidagi iltimosini rad etadi. Uch oy turgach, Abdumalik turkmanlar tomonga, keyin qaynotasi huzuriga Afg'onistonga ketadi [4]. U afg'on shohi SHeralixonning qiziga uylangan edi. Abdumalik 80-yillar o'rtalarida, otasi vafotidan keyin Buxoroda hokimiyatni qo'lga kiritishga urinib ko'radi. Bu masala yuzasidan yordam so'rab, Angliya hukumatiga murojaat qiladi. 1886-yilning may oyida Kalkuttada bir qancha turkistonlik muxolif kuchlar vakillari sifatida ingliz qirolichasining maxsus elchisi bilan muzokaralar olib boradi. Shuningdek, o'sha paytda afg'on amiri Abdurahmon ham Abdumalik to'raga xayrixohligini bildiradi. Abdumalik to'ra Abdulahadxon hokimiyatga kelguniga qadar Buxoro taxti uchun jiddiy da'vogar hisoblangan. Katta to'ra xorijdan ham amaliy yordam ololmaydi. Shundan keyin vatandan chetda yashab 1909-yil 61 yoshida Peshovarda vafot etadi [5].

Said Nuriddin (1851–1878) – amir Muzaffarning ikkinchi o'g'lidir. 1867–1868-yillarda Qarshi bекligini, 1868–1878-yillarda Chorjo'y bекligini boshqargan. Otasi Muzaffarning topshirig'i bilan Qarshida qo'shin to'plab G'uzordagi isyonkor akasi Said Abdumalikka qarshi jangda qatnashadi. Amir Muzaffar uni aqliligi va iqtidori uchun taxt vorisligiga tayinlamoqchi bo'lgan. Lekin, 1878-yilda sil kasalligiga chalinib, vafot etadi [6].

Said Abdulmo'min (1852–1894 yoki 1898) – amir Muzaffarning uchinchi o'g'li. Muzaffarxon taxtga o'tirgandan so'ng 1860–1868-yillarda Chorjo'y bекligini, 1869–1871-yillarda Qarshi bекligini, 1871–1886-yillarda Hisor bекligini boshqargan. Abdulahadxonga qarshi fitna uyushtirganlikda ayblangan. 1886-yil iyul oyida yangi amirning maxsus farmoni bilan Boysunga ko'chirilgan va o'sha yerda oilasi bilan nazorat ostida yashaydi. Abdulmo'min nomigagina Boysun bекligini boshqargan. Aslida asosiy hokimiyatni amir tomonidan tayinlangan boshqa amaldorlar boshqargan. 1891-yilda amirlik qo'shbegisi Ostonaqulbiy Buxorodagi rus siyosiy agenti P.Lessarga dastlab Abdulmo'min Afg'onistonga qochib ketish istagi borligini, keyingi safar esa aqldan ozganini ma'lum qiladi [7].

Biroq, Lessarning so'zlariga ko'ra, bu mish-mishlar Abdulahadxon akasi bilan o'rtasidagi kelishmovchiliklar tufayli sodir bo'lgan. Amir akasining rus mulkiga qochib ketishidan qo'rqqan. Nihoyat, 1891-yilda Abdulmo'min To'ra Buxoroga chaqirilib, Arkda uy qamog'iga olinadi. Vafotiga qadar (1894) shu yerda yashagan[8]. Abdulmo'minning bolalari 1920-yilgacha Arkda yashashni davom ettirdilar. O'g'li Ne'matullaga tegishli shaxsiy muhrlar hozirgi paytda Arkdagi Buxoro o'lkashunoslik muzeyi kolleksiyalarida saqlanmoqda [7].

Said Abdulfattoh Mirzo (1856–1869) – 1869-yili Sankt-Peterburgga faxriy elchi sifatida yuborilgan [5].

Elchilarga Abdulqosimbiy va uning mirzasi hamda tarjimoni Ahmad Donish boshchilik qilib borishgan. Ular Rossiya imperatoriga katta sovg'alar olib borishgan[9]. Abdulfattoh 1869-yilning noyabr boshidan 10-dekabr qadar Peterburgda bo'lib, imperator Aleksandr II qabulida bo'lgan. U Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi elchilik aloqalarida amirning ishonchli vakili hisoblangan. Muzaffarxon mana shu o'g'lini imperatordan taxt vorisi deb tasdiqlanishini taraddudida yurganida, Abdulfattoh ham to'satdan vafot etadi.

Said Abdulahad (1857-1910) – Muzaffarxonning beshinchi o'g'li. Onasi Shamshodoyim asli kelib chiqishi eroniyarlardan bo'lib, Amir Muzaffarning suyuqli xotini hisoblangan. Shamshodoyim, aql-farosatli ayol bo'lib, Abdulahad yoshligidan onasining tarbiyasini olgan. U Karmanada yashab, shu yerda 1879-yilda vafot etgan[10]. Shamshodoyimning Abdulahaddan tashqari Soliha ismli qizi bo'lib, u amir Muzaffarning jiyani Omonullaxonga uzatilgan [6].

Abdulahadxon 1875–1885-yillarda Karmana bекligini boshqargan. 1882-yilda Abdulahad otasining iltimosiga binoan Moskvaga jo'natiladi va o'sha yerda rasman Buxoro taxti vorisi

sifatida tan olinadi. Bu haqda imperator Aleksandr III amir Muzaffarga yozma ravishda xabar jo'natgan. Bo'lajak amir Rossiyaga safarida otasining vaziri Ostonaqulbiy hamrohlik qilgan [11].

Said Mir Najmiddin – Chiroqchi bекligini boshqargan. Najmiddin To'ra otasi tomonidan Sankt-Peterburgga faxriy elchi sifatida jo'natiladi. Yoshligida kasallanib vafot etgan [12].

Said Mir Abdusamat (1860-yillarning boshi ?) – 1880-yilda Chiroqchiga bek etib tayinlangan. Nopok xulq-atvori va isrofgarchiliklari uchun otasi mahalliy qozi hukmiga havola qilgan. Rus zobiti V. Krestovskiy 1882-yilda shahzoda oldiga borganida, uni “20 yoshlardagi, hali ham soqoli va mo'ylovi yo'q, ukasi Said Mir Mansurga juda o'xshash ozg'in yigit” deb ta'riflagan. Krestovskiyning ma'lumot berishicha, amir uni yoqirtmasdi, hatto Shahrisabzga tashrifi chog'ida ham Chiroqchida to'xtab o'tmagan”. Amir Abdulahad ham ukasini yoqirtmagan. 1886-yil 4-sentabrda o'tar kechasi Mir Abdusamat hibsga olinib, Buxoroga jo'natiladi. Keyinchalik poytaxtda Xo'ja G'afur mahallasida “uy qamog'i”da saqlangan [2].

Said Mir Siddiq (1864–1932) – Muzaffarxon davrida dastlab 1871-yilda Qarshi begi etib tayinlangan. Ukasi Said Nuriddin vafotidan so'ng 1878-yildan Chorjo'y bекligini boshqaradi [13].

1885-yilda otasi betobligida Mir Siddiq otasining ruxsatisiz, uni ko'rish bahonasida Buxoroga keladi [7]. Biroq Muzaffarxon allaqachon vafot etgan, saroy a'yonlari uning o'limini yashirib, Karmanadan yo'lga chiqqan, taxt vorisi bo'lgan akasi Abdulahadxonni qo'llab-quvvatlashadi. Otasining o'limidan bexabar Siddiqxon to'ra hibsga olinib, lavozimidan ozod etiladi va Buxoroda uy qamog'iga olinadi [15].

Ana shu davrlarda o'zini adabiyatga bag'ishlaydi. “Hashmat, “Hishmat, “Vohid” taxalluslari bilan ijod qiladi. Adib, shoir, antologiyalar va boshqa tarixiy asarlar tuzuvchisi, Buxorodagi boy shaxsiy kutubxona sohibi sifatida tarixda o'z izini qoldirgan. Siddiqxon To'raning kutubxonasida 1000 jildan ziyod qo'lyozma hamda toshbosma kitoblari borligi taxmin qilinadi. Ulardan 31 tasi tarixga oid asarlar, 9 devon, 6 bayoz, 4 tafsir, 6 tazkira va boshqalardir.

Mir Siddiqxon uy qamog'idan ozod etilgach, Buxoroning Ravg'angaron mahallasida yashab, 1920-yilda Afg'onistonga hijrat qiladi [7]. U umrining so'nggi yillarini Madina shahrida o'tkazadi va shu yerda 1932-yilda vafot etdi. Bade-ul-Gurkad qabristoniga dafn etilgan [2].

O'zbekiston Sharqshunoslik instituti arxivida Hashmat asarlarining 30 ga yaqin qo'lyozma nusxalari saqlanmoqda [16].

Said Mir Akromxon – Muzaffarning o'g'illari orasida Abdulahad taxtga o'tirganidan keyin ham o'z lavozimini yo'qotmagan yagona valiahd shahzoda. Amir Muzaffar davrida G'uzorga bek etib tayinlangan. Akromxon ushbu lavozimda kamida 1908-yilgacha qolgan. Amir Abdulahadxon bu ukasiga xayrixoh bo'lgan. Abdulahadxon bir qizini jiyani, Mir Akromxon o'g'liga turmushga bergan. Akromxon To'ra XX asrning 30-yillarida Kobulda vafot etgan [17].

Said Mir Mansur (1863–1918-yil mart) – amir Muzaffarning to'qqizinchi o'g'li. 1870-yillarning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Peterburg shahrida yashagan va Pajlar korpusida o'qigan. U bilan birga Rossiya imperiyasining poytaxtida ustozi Mirzo Abdulvosiy to'qsoba ham bo'lgan. O'sha yillarda peterburgliklar Mixaylovskiy saroyi bog'ida o'z tarbiyachisi bilan yurgan yosh buxorolik “knyaz” bilan tez-tez uchrashib turishardi. 1876-yil 15-dekabrda chor hukumatining farmoniga ko'ra, Mansur hamda otalig'iga moddiy ta'minoti uchun har yili 500 rubl ajratilgan. Mablagning 310 rubli ijara to'lovi va kunlik xarajatlar uchun Abdulvosiy to'qsobaning shaxsan o'ziga berilgan. Korpus o'qituvchilarining ma'lumotiga ko'ra, Mir Mansur “fanlarni yaxshi o'zlashtirgan”, “a'loga” o'qigan va yaxshi xulq-atvoriga ega bo'lgan. O'qish davrida nemis tilini o'rganishdan ozod qilingan, bu tilni o'zlashtirishga qiyналgan. Bo'sh vaqtlarida boshqa chet tillarini, shuningdek, musulmon diniy adabiyoti va ona tilini o'rganishga bel bog'laydi. Mir Mansur „Pajlar korpusi“ni 1886-yil 13-aprelda tamomlaydi. Shundan keyin harbiy unvon olib, Moskvadagi 3-Sumi Dragun polkiga tayinlanadi. Mir Mansurga imperiyadagi ofitserlik maoshidan tashqari akasi amir Abdulahadxon tomonidan yiliga

2400 rubl maosh ham tayinlangan. 1892-yilda unga leytenant harbiy unvoni beriladi. 1892-yilda Abdulahadxonning Moskvaga uyushtirilgan tashrifi natijasida Sumi polki ofitserlari bilan birga akasi sharafiga ziyofat uyushtiradi [18].

Mir Mansurga 1895-yilda shtab kapitani unvoni beriladi. 1899-yilda xuddi shu unvon bilan polkdan nafaqaga chiqdi. Shundan so'ng Mir Mansur bir necha yil davomida yana Rossiyada yashaydi. Knyaginya Sofiya Ivanovna Sereteli bilan oila quradi. Ularning to'ng'ich o'g'li Said Mir Xudoyorxon (Nikolay Mixaylovich Sereteli, taxminan 1890-yillarda tug'ilgan) 1920-yillarda Moskvadagi Tairov teatrining yetakchi aktyorlaridan biri bo'lib yetishgan. Mir Mansurning ikkinchi o'g'li harbiy bo'lgan. U rus armiyasida xizmat qilgan va bir nechta rus ordenlari bilan taqdirlangan. Ikkinchi o'g'li 1918-yil mart oyida bolsheviklarning Karmanaga hujumi paytida vafot etadi. Bundan tashqari, Mir Mansur va Sofiya Ivanovnaning yana bir qizi Lyubov, kichik o'g'illari Georgiy va Valeriy, Tamara ismli kenja qizi ham bo'lgan [2].

Mir Mansur Buxoroga qaytgandan keyin jiyani Olimxon uni Karmanaga bek etib tayinlaydi. 1918-yil mart oyida Kolesovning Karmanaga hujumi natijasida beklikning 5 ming kishilik qo'shini mag'lubiyatga uchraydi. Mir Mansur yaralanadi, xotini, 3 nafar farzandi va ularga biriktirilgan o'qituvchi ham asirga olinadi. Amir Olimxon sa'y-harakati bilan amakisi Kattaqo'rg'onga dafn etiladi. 1918-yil sentabr oyida Mir Mansurning bevasi S. I. Sereteliga Buxoro davlatidan 200 ming rubl (uch nafar yosh bolani voyaga yetkazish uchun) hamda kundalik xarajatlar uchun yana 100 ming rubl pul beriladi [7].

Amir Muzaffarxonning oxirgi ikki o'g'li haqida kam ma'lumot mavjud. Ulardan birinchisi Said Mir Azimxondir. Buxoro Arkida yashagan. Yana biri Said Mir Nosirxon taxminan 1869-yilda tug'ilgan. Nosirxonning bir o'g'li Arabxon Amir

Olimxonning qiziga uylangan. Nosirxon 1920-yilgi bolsheviklarning Buxoroga hujumigacha Arkda yashagan. Buxoro xalq jumhuriyati yillarida Buxoro tarix jamiyati a'zosi bo'lgan. Nosiriddin to'ra "Tuhfat-uz-zoirin" tarixiy asarining muallifi. Kitobni 1906-yilda yakunlaydi [19]. "Asar us-salotin" kitobi shayboniylar, ashtarxoniylar va mang'itlar tarixiga bag'ishlangan. 1921-yilda "Tahqiqoti Arki Buxoro" nomli asar yozgan [17]. Nosirxon 1922-yilda Afg'onistonga jo'nab ketadi.

Xulosa va takliflar. Rossiya imperatori Aleksandr III 1883-yildayoq Abdulahadxonni otasidan so'ng Buxoroning bo'lajak amiri sifatida taxtga kelishiga ruxsat bergan edi. Amir Muzaffar 1885-yilda bezgak kasalidan vafot etib, Buxorodagi mang'it sulolasi vakillari dafn etilgan Eshoni imlo qabristoniga qo'yiladi [20]. Otasi o'limini eshitgan Abdulahad mingtacha chavandoz bilan Karmanadan Buxoroga yo'lga chiqadi. YO'lda Rossiya hukumatining vakili general-leytenant M.X. Annenkov bilan uchrashdi. Annenkov unga taxtga chiqish borasida siyosiy jihatdan qarama-qarshiliklar yuz beradigan bo'lsa, u Rossiya hukumati yordamiga tayanishi mumkinligini bildirgan [21].

Muzaffarxonning 1885-yil oktabr oyida vafotidan so'ng podsho hukumati o'zaro nizolarning oldini olish uchun yana bir bor shoshilinch choralar ko'radi. Turkiston general-gubernatori vazifasini bajaruvchi general N. Grodekov Said Abdulahadga telegramma yuborib, taxt vorisi sifatida podsho hukumati uni doimo qo'llab-quvvatlashini bildiradi. Shu bilan birga, u Samarqandda turgan ikkinchi brigada komandiriga telegramma yuborib, unda 6-, 8-, 9- va 19-batalyonlar va Ural polkini Buxoroga jo'natishga (agar sharoit majbur qilsa) to'liq jangovar shay holatda saqlashni buyurgan [22].

Abdulahadni 1885-yil 4-noyabrda Buxoro arkida oq kigizga o'tirgizib, taxtga o'tqazish marosimi bo'lib o'tadi.

ADABIYOTLAR

1. Жамолова Д. Бухоро амири Абдулахадхон ва унинг сиёсий фаолияти // O'zbekiston tarixi — 2018. № 1. — 33-6.
2. Вохидов Ш. Жизнь, посвященная вечности. О царевиче Мухаммад Сиддик Хашмате, сыне эмира Музаффар (1864–1932): жизнь и научное наследие // Молодой ученый. — 2015. — №15. — С. 494-501.
3. Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги. Форс тилидан Х.Тўраев таржимаси. – Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2004. – 57-6.
4. Епифанова Л. М. Рукописные источники по истории Средней Азии периода присоединения к России. – Т., 1965. – С. 40.
5. Бартольд, В. В. История культурной жизни Туркестана. Сочинения, т.II.— Москва, 1963. – С. 393-410
6. Шубинский П. П. Очерки Бухары. Исторический вестник. — 1892. № 7. — Стр. 118-142.
7. Недвецкий А. Г. Правители Бухары. Статья дополнена сайтом «Библиотека Хуршида Даврона». <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/tarix/a-g-nedveckij-praviteli-buxary.html>
8. Холикова Р. Россия ва Бухоро: тарих чоррахасида. Тошкент “O'qituvchi”, 2005. 188-6.
9. Дониш Аҳмад. Наводир ул-вақое. – Душанбе, Дониш 2017. – 261-б.
10. Иноятон С. ва б. Амир Абдулахадхон даврида Кармана. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 15-б.
11. Ражабов Қ. Амир Абдулахадхон ёхуд “ожиш” ҳукмдор // Бухоро мавжлари. 2007. № 2. – 36-б.
12. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата). Перевод с персидского Н.К. Норкулова. – Ташкент: Akademiy, 2009. – С.45
13. Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари) – Тошкент: Muharrir, 2020. – 39-б.
14. Хайтова О, Қурбонов Х. Кармана тарихи. – Тошкент: “Mashhur-press” 2018. – 83-б.
15. Айни С. Воспоминания. – Москва: Молодая гвардия. 1968. – С.778
16. Холикова Р. Из истории библиотек Бухарского Эмирата конца XIX – Начала XX вв. (на примере библиотек Мухаммаджана Садри Зия и Мир Сиддик Хашмат) // “Ўтмишга назар” журналы, Том 4, № 9 (2021).
17. Ражабов Қ. Бухоро манғит амирлари. – Тошкент: Фан 2025. – 204-б.
18. Амир Абдулахад. Петербург сафари кундалиги (1892–1893). Форс тилидан С.Фулумов таржимаси. – Тошкент: Фан, 2024. – 37-, 42-бетлар.
19. Захидова С. Рукопись “Тухфат-уз-заирин” Насираддина ибн амир Музаффара как источник по изучению городской культуры Бухары // Общественные науки в Узбекистане. – 2001, № 3. – С.57.
20. O'zR MDA 3-fond, 2-ro'yxat, 113-yig'ma jild, 122-varaq.
21. Nurettin Hatinoğlu. Türkistanda son türk devleti Buhara emirliği ve Alim Han. – İstanbul: Ötüken, 2016. – S. 97
22. Тўхтаматов Т. Русско-Бухарские отношения в конце XIX - начале XX в. Победа Бухарской Народной революции. – Ташкент, 1966. – С. 50.